

UDK:894.375:416.3(045)

Sherzod USMONOV,
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Filologiya fanlari doktori, professor T. Jumayev taqrizi asosida

LIRIK PSIXOLOGIZM VA UNING O'ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya

Ushbu maqolada adabiyotda badiiy obrazni shakllantirish maqsadida foydalaniladigan turli xil usullar haqida fikr yuritiladi. Shulardan biri va eng asosiysi badiiy psixologizm hodisadir. Badiiy psixologizm keng qamrovli hodisa sifatida og'zaki va yozma adabiyot yaratilgan davrdan buyon namoyon bolmoqda. Nazmda psixologik portret yaratish muhim shartlardan biridir. Psixologik portretga farzand, aka, uka, opa, singil, sevimli yor yohud boshqa bir shaxs, shu bilan bir qatorda joy, tabiat, makon, zamon, tuzum kabi talay omillar etakchilik qiladi.

Kalit so'zlar: Psixologik portret, milliy kolorit, tasvir omili, emotsional manzara, personajining xayolot olami, lirik psixologizm, ruhiy drammatizmning chuqurlashuvi.

LYRICAL PSYCHOLOGISM AND ITS CHARACTERISTICS

Annotation

This article discusses various methods used to create an artistic image in literature. One of them and the most important is the phenomenon of artistic psychology. Artistic psychologism as a comprehensive phenomenon has been manifested since the time when oral and written literature was created. Creating a psychological portrait in a poem is one of the important conditions. A child, a brother, a sister, a loved one or another person, as well as many other factors such as place, nature, space, time, system, are leading in a psychological portrait.

Key words: Psychological portrait, national color, image factor, emotional landscape, fantasy world of the character, lyrical psychologism, deepening of spiritual drama.

ЛИРИЧЕСКИЙ ПСИХОЛОГИЗМ И ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКА

Аннотация

В данной статье рассматриваются различные методы, используемые для создания художественного образа в литературе. Одним из них и важнейшим является явление художественной психологии. Художественный психологизм как комплексное явление проявляется со времени создания устной и письменной литературы. Создание психологического портрета в стихотворении – одно из важных условий. В психологическом портрете доминируют ребенок, брат, сестра, любимый тот или иной человек, а также множество факторов, таких как место, природа, пространство, время, система.

Ключевые слова: Психологический портрет, национальный колорит, имиджевый фактор, эмоциональный ландшафт, фантастический мир персонажа, лирический психологизм, углубление духовного драматизма.

Kirish. Adabiyotda badiiy obrazni shakllantirish maqsadida turli xil usullardan foydalanish mumkin. Bunday omillardan eng asosiysi badiiy psixologizm hodisadir. Badiiy psixologizm keng qamrovli vosita sifatida og'zaki va yozma adabiyot yaratilgan davrdan buyon qo'llaniladi. Badiiy psixologizm termin sifatida lirik va epik janrlarni o'zida umumlashtiradi. Mazkur atama bevosita psixologik sohalar, psixologik tadqiq va tahlil usullari, ruhiy tahlil va tasvir obyektlarini o'z ichiga qamrab oladi. Tadqiqotchi olim A. B. Yesin ta'kidlaganidek, "badiiy psixologizm – bu asar personajining xayolot olami, fikrlari, mulohazalarining o'ziga xos badiiy vositalardan foydalangan holda juda to'liq, batafsil va chuqur ifodalab berishdir"[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek adabiyotshunosi E. Xudoyqulov psixologizmni emotsionallik va ekspressivlikni ta'minlovchi vositaviy bir tur sifatida ko'rsatadi: "Bu hol qahramonning ruhiy ahvolini ko'rsatishdir. U obrazning o'yi, kechinmasi, hayoli orqali ham yuzaga chiqadi"[3]. Adabiyotning o'ziga xos maxsus turlari sifatida e'tirof etiladigan lirik, epik va dramatik turda badiiy psixologizmning ifoda yo'sinlari birmuncha farqlanadi. Har bir turda qahramonlar, voqea-hodisalar, psixologik jarayonlarning berilish holati turlicha. Lirikada psixologizm inson emotsional holatidan tashqari muallifning "men" tasviri ham aniq sezilib turadi. Lirik psixologizm boshqa turlardan farqli ravishda obraz tashqi qiyofasi tasviri, borliqning shakli

in'ikosi modelini yaratish orqali ta'sir doirasini kengaytirishidan ko'ra uning ichki olami, uning ichki dunyosida kechayotgan holatlar rakursiga yuqori diqqat qaratish orqali emotsional-ekspressivlikni ta'minlaydi. Buning uchun u mavjud bo'lgan barcha imkoniyatidan keng foydalanadi. Psixologizm atamasi ruhiy jarayonlar, hissiy tebranishlar, inson inchi dunyosi real qiyofasini tasvirlash nuqtayi nazaridan poeziyada katta mavqe egallaydi.

Nazmda psixologik portret yaratish muhim shartlardan biridir. Lirik asarlarda obrazlarning suratini o'quvchi ko'z oldiga gavdalanirish asosiy muddao sanalmaydi, aksincha, undagi biz ko'rib tasavvur hosil qila oladigan qiyofasi orqali uning tiynati, siyratiga kirib borish, uning ruhiyatidagi sakinat va bo'hronlarni kitobxonga yuqtirish maqsad qilinadi.. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, "ijodkor asosiy e'tiborini personaj yoki lirik qahramonning ichki dunyosi, uning his-tuyg'ulari, fikrlari, kechinmalari, xohish-istaklariga qaratadi"[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Psixologik portret farzand, aka, uka, opa, singlim yohud boshqa bir shaxs, shu bilan bir qatorda joy, tabiat, makon, zamon, tuzum kabi talay omillar bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Tahlilga tortilayotgan ijodkorlar Nodira Afoqova va Zebo Mirzo she'rlarida bunday psixologik portretlarning turli ko'rinishlarini kuzatish mumkin. Lirik asarlarda qanday psixologik portret yaratilishidan qat'i

nazar unda, avvalo, ijodkorning psixologik qiyofasi, o'z "Men"i turadi.

Shoira Nodira Afoqovanning "Ayol portretiga tashbeh" she'rida surat va siyrat tasviri parallel ravishda bir-birini to'ldiradi:

Bir mahal xush ishlari bilan
Kimlarni mast etmagan butkul:
Va tiyramoh saharlarida
Boshin oppoq qirov bosgan gul.

Tasvirdagi tashbehning tiniqligi kitobxonni hayajonga solsa, serqatlamlili uni tafakkur qilishga, o'ylashga majbur qiladi. Ya'ni "xush is" tashbehi orqali obrazning go'zalligi, muomalasi, uning didi namoyon bo'lib turadi. Oddiygina tashqi tarovat hech bir insonni "mast qiluvchi" darajaga solishi mumkin emas. So'z qo'llashdagi mahorat psixologik portretning qiyofasini yanada oydinlashtiradi, ta'sir kuchini oshiradi. "Tiyra" so'zi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da fors tilidan olinag so'z sifatida "qorong'i, qora; g'am-g'ussali" (86-b)kabi ma'nolarni ifodalashi izohlangan. "Moh" forscha so'z bo'lib, o'zbek tilida oy ma'nosini ifodalaydi. Bunda o'ynang yuzini bulut to'sganmi yoki o'ynang o'zi xira tortganmi buni badiiy matnning g'oyaviy salohiyati belgilaydi. "Tiyramoh sahar" g'am-g'ussaga botgan, kechasidan to sahar uyqusiz tunlarni o'tkazgan, sochlari g'ambodalikdan oqargan munisa ayol ko'z oldimizda gavdalanadi.

Keyingi satrlarda haqiqiy milliy koloritga ega bo'lgan tasvir omili tamomila yangicha psixologik qiyofani ochib berishga xizmat qilgan:

Hech tamasiz bor-u yo'g'ini
Bera-bera o'g'il-u qizga;
Va songgida eng uchidagi
Ko'saklari ochilgan g'o'za.

Farzandlari uchun hamma narsaga tayyor ona ulardan hech narsa kutmaydi, kutgani ham zurriyodlarining baxtga burkangan kelajagidir. "...eng uchidagi ko'saklari ochilgan g'o'za" esa eng saodatmand, oppoq orzularning ro'yobi desak, hech shubhasiz, adashmagan bo'lamiz.

"Yig'layotgan ayol" portreti" she'rida batamom boshqacha ruhiy kayfiyat hukmronlik qiladi. Jahon adabiyotida bosh obrazi nomlanmagan yohud millati aniq ismida zuhurlanmaydigan asarlar ham bor. Bunday asarlardan ko'zlangan asosiy maqsad umummilliy qadriyatlarini namoyon qilish, dunyo xalqlarining mushtarak qadriyatlarini tasvirlashdan iborat bo'ladi. Chingiz Antmatovning "Oq kema" qissasida ayni shu holatni kuzatish mumkin. Bolaning ismi yo'q, har qanday bola ota-onasidan yetim qolganidan so'ng, nosog'lom ijtimoiy muhitga tusib qolgach, tanazzulga yuz tutishi, alaloqibat, o'zini halok etishi mumkin. Bunday fojia millat, makon yo zamon tanlamaydi. Umuminsoniy psixologik tasvirlarning asarlarda voqelanishi uning ta'sir doirasini oshiradi, umuminsoniylik qadriyatini belgilaydi. Endi shoira shoiraning misralariga e'tibor qarataylik:

Kimidan ajralgan bu ayol,
Yo yitirgan nimasini, ayt?
Mijjalari suvda bemalol
O'sib yotgan daraxt-ku daraxt.

Tahlil jarayonida "mijjalari suvda bemalol o'sib yotgan daraxt" majnuntol ekanligini zukko o'quvchi tezda anglashi mumkin. "Majnuntol" timsoli badiiy adabiyotimizda "g'amgin, qaddi egilgan oshiq" yoki "sochlari yoyilgan yor" va boshqa semalarni ifodalashi mumkin. Biroq shoira to'g'ridan to'g'ri majnuntol nomini keltirmaydi, uning sifatleri orqali chiroyli, ayni chog'da emotsional manzara yaratadi.

Keyingi misralarda shaxs timsoli umuminsoniy qiyofa hosil qila boshlaydi:

Sochlari ham buncha parishon,
Mag'lublarning egik tug'iday.
Yig'layotir bunchalar nolon
Ayrliganday bor-u yo'g'idan.

Nuktadon ijodkor obrazni ayaydi, bu bilan kitobxonga rahm go'yoki rahm qiladi. U "bor-u yo'g'idan ayrilgan" deyihi ham mumkin edi.

Kim bu ayol, tojikmi, arman,
Yoki Nayman onami haqir?
O'zbekmi yo? O'zbek dey desam
Chakkasida paxtasi yo'qdir.

Ushbu misralarni oddiygina tadqiq yo tahlil qilish mumkin emas. Dastlabki banddagi "Mijjalari suvda bemalol o'sib yotgan daraxt", ikkinchi banddagi "Mag'lublarning egik tug'i", uchinchi banddagi "Chakkasida paxtasi yo'qdir..." kabi jumlarlar sirtdan qaraganda bog'liq emasday tuyuladi. Aslida, ular bir bir-biri to'ldiradi, tasvir maydonidan oshib o'tib, ijtimoiy-maishiy deapozonga tadrijiy o'tib boradi. Dastlabki misrada g'amdan ko'zyosh to'kayotgan ayollar, ikkinchi band tadrijida mag'lub bo'lgan mazlum xalq, keyingi bandda eda mustabidlik domiga tushib qolgan xalqlar onaning buyuk dardi miqyosida keng sarhadlarni oshib o'ta olgan. Jahon adabiyotida ayni bir mavzu doirasida birgina shaxsning yohud butun bir millat qayg'usi ifodasi sifatida yozilgan asarlar mavjud.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Zebo Mirzo she'riyatida obrazning psixologik portreti badiiy tasvir vositalari asosida ketma-ket uyg'unlikda beriladi. Obrazlar tasvirida ijtimoiy-falsafiy yuk misralarda u qadar ko'zga tashlanmaydi. Shoira shaxsning ruhiy tasvirini "Onamga" she'ri orqali tahlil qilish mumkin:

Oq sochlari oppoq tun uning,
Umri halol ishqqa bayroqdir.
Oh, yuzlari dunyoyi dunning
Go'zalidan chiroylaroqdir.

Bunda ijodkor an'anaviy tasvirlash yo'lidani boradi, ya'ni o'z onasini hamman ham yaxshi inson ekanligini badiiy talqin bo'g'ida beradi. "Oppoq tun" birikmasida oksimoron, ya'ni bir-biriga teskari bo'lgan tushunchalarni yonma-yon keltirib, qiynalgan ona iztiroblarini ifodalaydi.

(Bo'lolmadim hassasichalik),
Otam dardin ko'targan mohim,
Ushoqqina onam ko'ngliga
Bir hovuch nur bergin, ilohim!

Dastlabki misradan onaning qarib qolganligi anglashiladi, g'amga to'lgan, hayotdan ozurda bo'lgan jonga Allohdan yaxshiliklar so'raydi.

Zebo Mirzo she'rlarida psixologik portret shaxs obrazi sifatida uncha ko'p bo'y ko'rsatmaydi, balki tabiat, his-tuyg'ularning jonli ruhiy portreti yaratilganday bo'ladi. Ijodkorning "Tog' manzaralari", "Qashqadaryosan", "Shohi Zinda zinalarida", "Zangor planeta" kabi qator she'rlarida lirik psixologizmdagi portret tushunchasi joylarga o'tadi. "Tog' manzaralari" she'ridagi tasvir obyektlari umumiy qiyofa bilan yagonalik hosil qiladi. Bu qiyofa ijodkorning tasavvuridagi yagona, yaxlitlikni hosil qiladi:

O'yinqaroq
Tog'larning seli
Ular izlab o'tirmas o'zan,
O'ngirlardan Sirpanib kelib,
Chopib kelar yo'llar izidan...

Misralardagi tasvir bamisli quvnoq bolalik onlarini eslatadi, bolalarning yo'llarda sho'x-shodon chopib yurishi, ularning kichik yo'llardan katta yo'llarga chopib chiqishlari xuddi o'ngirlardan oqib tushayotgan sellarga qiyoslanadi.

Daralarning oraliqidan
pastlab o'tsa yo'llar loylanib,
Uzoq o'yab o'tirmay
Birdan
toshib kelar Ko'klam soylari...

Bundagi manzara tashxis san'atini hosil qilish bilan bir qatorda inson ruhiy holatini ajoyib tarzda ifodalab kelgan. Birdaniga qarorlar chiqarish, o'ylamasdan tezda xulosalarga

kelish bolalik davrining xususiyatlaridan biridir. Aslida, sellar vayronakor, qutqu soluvchi kuch sifatida qaralsa-da, shoir uni batamom o'zgacha tarzda tasvirlaydi va betakror psixologik obraz yaratadi.

Taniqli o'zbek adabiyotshunosi H. Umurov psixologik portret yaratishning dinamik, analitik va sintetik prinsiplari bor ekanligini aytadi va ularni psixologizm prinsiplari deb ataydi. Ulardan birinchisi-dinamik prinsipga quyidagicha ta'rif beradi: "yozuvchi uchun ichki dunyoning-ruhning kechinmalarini tashqi qiyofa, holat va xatti-harakatlarda ko'rinishini tasvirlashda dinamik prinsip asosiy mezondir"[5]. Demak, bu prinsipda psixologik portretni yaratishda asosiy

omil tashqi qiyofa, tashqi xatti-harakatlar, tashqi shakli shamoyil ekan. Bunday prinsip asosida yozilgan she'rlar har ikki shoiraning she'rlarida uchraydi. "Soch" timsoli mumtoz adabiyotimizda ham go'zallikning bir belgisi sanalgan, uzun sochlilik o'zbek ayollarining umumiy mentalitetiga ham xos.

Xulosa. Lirik psixologizm ijodkorning murakkab qiyofasini belgilab beruvchi bosh omildir. Lirik psixologizm ilmiy-nazariy kategoriya sifatida har qanday ijodkorning maqsad-muddaosi, orzu-istaklarini, hayotiy tutumlari, o'zligini tanish borasidagi sa'y-harakatlarini ifodalaydi. Bularning barchasi umumga daxldorligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. <http://www.litmind.ru/milits-616-1.html> 8. Исхкрв Ё. Навоий поэтикаси.
2. А. Н.Николюкин. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Интелвак. Москва. 2001.
3. Е. Худойбердиев. Адabiyotshunoslikka kirish. Toshkent. Iqtisod-Moliya.
4. Afoqova N.Bahorning boshlanishi. – Buxoro, "Buxoro" nashriyoti, 1995.5. Mirzo Z. Nur kukunlari. –Toshkent:, Yangi asr avlodi. 2004.
5. H.Umurov.Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq nashriyoti. 2004.